

Mojmír Otruba

Satiry Karla Čapka na noviny a novináře

Na tzv. silvestrovskou aféru 1926 reagoval Karel Čapek satirickou prózou Skandální aféra Josefa Holouška; jakožto dílo beletristické směřovala i k širší platnosti, postihující obecně žurnalistické pomlouvačné kampaně. Vycházela od konce února do poloviny března 1927^{v Lidových novinách} na třináct pokračování a ještě 1927 vyšla jako samostatná knižní publikace. V anketě Rozprav Aventina o nejlepší knihy roku uvedl Pavel Eisner mj. toto dílo s hodnocením: "To není legrace. To je brevurní stylisticko-psychologicko-karakterologická studie. Journaille, první v české literatuře. Je to dokonalé. Bezpochyby větší než Čapkova divadla" (Rozpravy Aventina 3, 1927/28, č. 14, str. 174, 15/3 1928).

Čapkova satira, tímto způsobem hodnocená jako žánrový či tematický přínos české literatuře, byla novum i v autorově beletristické tvorbě pro Lidové noviny. Ještě než začal Čapek (od července do konce listopadu 1928) ve fejetonu LN otiskovat povídky, které pak knižně vydal s tit. Povídky z jedné kapsy, sporadicky tu od 1925 otiskoval prózy různých žánrů, jako by zkoušel vhodnost těchto ponejvíce drobných skladeb pro novinové soutextí. Skandální aféře tu předcházely dva soubory bajek, jeden apokryf a jedna aktualizační parafráze orientální látky a následovaly po ní další dva apokryfy a dvě podpovídky (ještě bez tohoto označení). Otiskování Povídek pak dočasně přerušilo tuto jinou žánrovou publikační posloupnost. Po dokončení Povídek z druhé kapsy sáhl Čapek nejdříve opět po satiricky traktované tematice novin a novinářů, a to prózou Podivuhodné sny redaktora Křubka (v LN od konce listopadu do konce prosince 1930 na šest pokračo-

vání). Brzy nato, v polovině ledna 1931, otiskl v LN krátkou prózu Hamlet, princ dánský. Satirickým charakterem a tématem souvisí s dvěma rozměrnějšími předchozími skladbami, jako nerozsáhlé dílo krásné prózy odkazuje již jednoznačně k epokryfům, bajkám a podpovídkám, tedy k těm drobným beletristickým žánrům, které od podzimu 1931 představovaly výlučnou oblast v Čapkově novinářské beletrii. V té se pak žurnalistické satiry už neobjevují.

Uvedená data ukazují, že skupince tří satir na noviny a novináře, takřka izolované enklávě uvnitř Čapkovy novinářské beletrie, přísluší vývojově citlivé místo v této jedné složce jeho krásné prózy. Vede nás to k tomu, abychom se po stručné popisné prezentaci satir pokusili zamyslet se nad tím, zda z nich jeden celek tvoří ještě něco jiného než jen shodná tematická oblast a satiričnost, zda tu existuje jednotící spojnice jejich smyslu, ať již kamkoli orientovaného.

V Skandální aféře Josefa Holouška předvádí satira metody a důsledky tiskové kampaně, která chce pomocí výmyslů před veřejností zostudit nepohodlného člověka z jiného politického tábora. Vydávat smyšlenku za věcně odpovídající referát o skutečnosti je v prvé řadě umožněno vlastností každého jazykového projevu, který sám v sobě neobsahuje kritéria pro posouzení pravdivosti své věcné výpovědi. Zdání věrohodnosti, vzbuzování představy, že tisková kampaň je přísunem informací o existující skutečnosti, dosahují pak novinové články v satire tím, že využívají jak konvencionalizovaného aparátu argumentačního (pseudologika) a jazykového (sémantika lži), tak i momentu psychologického: čtenář novin (a každý možný adresát promluvy) běžně předpokládá, že ze referencí či

denotací promluvy musí být nějaká skutečnostní data ("není šprochu, aby na něm nebylo pravdy trochu"). - Sled novinových článků, které nejprve odhalují smyšlené nemravné počínání J. Holouška, které pak rozšiřují údajný věcný základ aféry, tak onak o ní referují nebo zase z opačné pozice polemizují s jejími strůjci, je v povídce prvotním nositelem epického dění. S texty novinových článků jde toto dění po ose fiktivní, jenom v řeči existující reality; protože však tato verbální fikce postihuje určitý okruh lidí a ovlivňuje část společnosti (ať již je tu jakkoli přijímána a noeticky hodnocena), stávají se novinářské texty také hybatelem epického dění důsledkového, které již jde po ose reálné lidské skutečnosti. Satira na dryáčnické metody politické žurnalistiky má tak i druhý pól svého satirického zacílení, a tím je - s Erbenem řečeno - "slovo mocné".

V satirě Podivuhodné sny redaktora Koubka se redaktor krajinského týdeníku dostává v návratných snech do jazykově, společensky i historicky různých prostředí (do současného Německa, Francie, do koloniální Indie, do Galie z doby Caesarovy atd.) a všude je znovu novinářem, který píše politické úvodníky. Jako je v svém týdeníku demagogicky píše v nacionalisticky agresivním duchu, tak je píše i v těchto snových prostředích, jen věcné údaje se mění vzhledem k proměňujícímu se okolí. Jde tu tedy opět o genezi textu, o její určitou podmíněnost, o zamýšlený persuasivní účín novínového článku. Jako činitel epičnosti se však v tomto případě neprojevuje v novinovém článku obsažená potence uvádět do pohybu mimotextovou skutečnost. Přechody ze snu do snu a dění v rozličných prostředích, na něž redaktor Koubek reaguje svými úvodníky, mají doplňující dějotvorný protiklad v nehybné jednotejnosti struktury Koubkových úvodníků, v jejich stabilně neproměnném ^{m/}smyslu, v je-

jich typově totožné jazykové podobě. I v tomto případě dostává satira druhý významový pól, nejen míří na nacionalisticky frázevitou publicistiku, ale postihuje také paradox, že se vyhrco-
ný nacionalismus jednoho národa k nerozeznání podobá nacionalis-
mu národa jiného, že je tedy svou podstatou anacionální, národ-
ně indiferentní.

Nedějová

✓ Satira Hamlet, princ dánský (Referát parlamentního zpravoda-
je), má dvě prostupující se textová pásma. Jedním je vlastní re-
ferát parlamentního zpravodaje o Shakespearově tragédii, jenž su-
geruje čtenáři představu, že protagonistou hry je Polonius, dru-
hým jsou dokladové výňatky z Poloniova dramatického partu. Zpra-
vodajova řeč ani nepředstaví hru jako celek a Poloniovo místo
v něm, ani nerespektuje Poloniovy jednotlivé doslovně citované
promluvy jako součásti určitých dialogů a dějových situací a do-
 konce kumuluje více několikáslovních replik Poloniových do jed-
né spojitě promluvy. Z citací Poloniova slovního partu se stáve-
jí řečové výtvořky, které odpovídají gramatickým a jiným systémo-
vým jazykovým pravidlům, avšak samy o sobě nemají ani primární
vlastnost promluvy, schopnost sdělovací. Vznikl libovolně mani-
pulovatelný soubor formálně uspořádaných slov, do něhož je jakýsi
obsah apriorně vkládán referentovou interpretací - interpretací
sice věcně nesmyslnou, ale vcelku představující jedinou smyslu-
plnou textovou složku prózy. Také zde je významová dvoupólovost,
satira postihuje jak partajnický zaujatý, zkreslující referování
politických zpravodajů, tak bezobsažnost parlamentních expoé.

Mezi třemi satirickými prózami jsou značné rozdíly jak ve
vrstvě tematické, tak v podobě epického tvaru. Shodný významový
efekt, podvojně zaměření satirického obrazu, nemá pro otázku,

kterou tu sledujeme, příznakovou platnost; širší spektrum satiry odpovídá tematické oblasti "noviny" a je výslednicí zejména shodného vyprávěčského postupu při uplatnění řeči v řeči (citované novinové články, resp. repliky dramatu jsou výpovědním předmětem povídky, a přitom si zachovávají také vlastní sdělovací platnost svébytné, obsahově uzavřené promluvy).

Všem satirám je společné dominantní uplatnění novinového textu, a to takového, který má názorově ovlivnit čtenáře, přesvědčit ho (persuasivní funkce). Tato funkční složka má dvě přímé spojitosti mimojazykové a obě přicházejí - v různé epické podobě - ve všech prózách ke slovu. Jednou jsou činitelé, kteří se uplatňují při vytváření novinového textu, druhou je věcná pravdivost výpovědi novinového textu.

V Skandální aféře jsme upozornili na známý fakt, že jazykový projev neobsahuje sám v sobě nástroje k ověření věcné pravdivosti výpovědi, a že tedy poskytuje možnost, aby jeho denotát - skutečnost, k níž odkazuje - byl věcně nepravdivý či objektivně neexistující. Tento rozchod obsahu výpovědi s předmětnou realitou se uplatňuje v novinových člancích všech próz, všude jedinstevně podmíněn zamýšleným persuasivním účinkem. Podílejí se na tom i další faktory jazykové: např. v Podivuhodných snech užití vyjadřovacích stereotypů, ustrnulých i v plánu významu a neschopných pojmenovávacího dotyku s reálnou skutečností, v Hamletovi výpověď o jazykových promluvách a citace těchto cizích promluv, tedy pravdivostní machinece při metajazykové a mezitextové operaci. Denotační možnosti dané systémovými vlastnostmi jazyka jsou však jen v pozadí povídkových vyprávění, jejich vlastní obsah vychází z dění, z konstituování promluvy (novinového článku), které jednou je explicitní složkou příběhu, jindy je signalizováno (v Ham-

letovi podtitulem). Použijeme-li terminologie sémiotiků, řekneme, že výchozím dějištěm všech próz, tj. také dějištěm základně určujícím směr a obsah satiry, je pragmatická dimenze sémiózy.

Zůstaňme nadále na této abstraktní rovině, kde můžeme na povídkové dění pohlížet jako na reálný akt vytváření novinového článku (konstituování globálního jazykového znaku). Pragmatickou dimenzi obvykle vymezují sémiotikové jako místo původu, užití a účinku znaků, jde tedy v principu o dvě funkční oblasti, o pragmatickou úroveň řekněme genetickou (původ a užití znaků) a recepční (účinek znaků). Jenom v Skandální aféře je dotčen i vztah mezi genetickou a recepční pragmatickou dimenzí. Ve všech satirách je přednostní zřetel obrácen na genetickou, a to jak na to, co z ní přesahuje osobnost autora promluvy, tak na tu její složku, která je už vymezena vlastním producentem promluvy.

Osobnost promlouvajícího se na pragmatické úrovni sémiózy prvotně a globálně uplatňuje tím, co z ní prvotně a globálně činí osobnost vůbec, tedy strukturou svého jedinečného vybavení hodnotového. Novinář Čapkových satir, který volí mezi dvěma, pravdivostně protikladnými denotačními možnostmi, jež mu nabízí ustrojení jazyka, provádí tuto volbu tak, jak je hodnotově vybaven. Opačně nahlíženo, touto volbou projektuje do své žurnalistické stěti svoje hodnotové vybavení a z něho v první řadě své morální normy: konečný smysl, procházející všemi Čapkovými novinářskými satirami, je žurnalistova individuální morálka.

Persuasivní funkce, obsažená v novinových textech všech satir, je rovněž součástí genetické pragmatické dimenze sémiózy, a to její širší obsahové rozlohy, té, která je už za obvodem vlastního producenta textu. Novinář či novináři píšící o Josefu Holouškovi, redaktor Koubek nebo parlamentní zpravodaj

uzpůsobují výpověď svých článků a obsah jejich persuse podle politického zaměření svých žurnálů a podle konkrétních denních potřeb svých politických stran. Do zmíněného aktu volby mezi dvěma pravdivostně protikladnými denotačními možnostmi vstupuje spolu s novinářem (a skrze něho!) také jedinečný subjekt nadindividuální (noviny) a jeho hodnotové, tedy v první řadě etické vybavení: konečný smysl, procházející všemi Čapkovými novinářskými satirami, je etika kolektivního orgánu, politického žurnálu. Etika novin a individuální morálka žurnalistova nejsou od sebe separovány, jsou do sebe zaklesnuty tak, jak se neoddělitelně uplatňují při konstituování textu - a jak noviny neexistují bez novináře a novinář bez novin.

Jestliže jsme vpředu upozornili na to, že Čapkovy satiry na noviny a novináře vznikají na vývojově citlivém místě jeho žurnalistické beletrie, a uvědomíme-li si teď navíc, že apokryfy, bajky a podpovídky, které v jeho umělecké tvorbě pro LN těsně po satirách následovaly, mají povětšinou výraznou persuasivní funkci, nabízí se tu snadný hypotetický závěr: Čapek se těmito satirami - per negationem - zamýšlí nad tím, co to znamená pro autora i pro společnost, ovlivňovat pomocí novinových textů názory, smýšlení, životní orientaci čtenáře.

Jako podstatnější se ukazují spojitosti novinářských satir s ostatním Čapkovým dílem. Na první pohled zjevné jsou tam, kde se Čapkova publicistika dotýká novinářské etiky. Zjevné jsou i souvislosti s jeho četnými úvahami o jazyce. Čapek, dobře obeznámen s dobovou lingvistikou, zamýšlí se nejednou nad obecnými vlastnostmi jazyka, vždy však v souvislosti s jeho určitým užitím, v souvislosti s řečí. Často se tu vrací myšlenka, že se jazyk uplatňuje jako závažný hodnototvorný činitel - ve smyslu pozi-

tivním i negativním - jenom tím, jak se ho užívá, tedy promlou-
váním, sdělováním, lidskou jazykovou aktivitou při komunikaci
věcné i umělecké. Čapkovy novinářské satiry, osamocené tři
skladby uvnitř celku jeho beletrie psané pro LN, nejsou izo-
lovanou enklávou v jeho díle.